

Félúton a paradicsomba?

A félperiféria-fogalom értelmezése

E tanulmány célja a félperiféria fogalmának kritikai vizsgálata, a kapitalizmusnak a legutóbbi harminc év során végbement evolúciója fényében. Mivel a 80-as években a félperiféria került a vilárendszer-elmélet (a továbbiakban VRE) figyelmének fókuszába, az írás első részében azt vizsgáljuk, miképpen illeszkedik e fogalom a fejlődéselméletek átalakulási folyamatába. Az elemzést a modernizációs paradigma és a függőségelmélet jól ismert konfliktusával kezdjük, majd a függőségelmélet és a VRE közötti specifikusabb különbséggel folytatjuk, végül rátérünk magára a félperiféria-fogalomra. A második részt a fogalom részletesebb elemzésének szenteljük, G. Arrighi (1990) és C. Chase-Dunn (1989, 1990) írásaira, valamint a W. G. Martin szerkesztette kötetben összegyűjtött tanulmányokra koncentrálna (Martin, 1990). Ebben a részben amellet érvelünk, hogy a vilárendszer-szemlélet számára növekvő nehézséget jelentett az alkalmazkodás a neoliberalizmus térnyeréséhez és a globalizáció politikai gazdaságtanához. E nehézség a globális kapitalizmus hibás felfogásából eredeztethető. Az utolsó részben felvázolunk egy alternatív megközelítést, amely a tőke, az osztály és az állam másféle felfogására támaszkodva próbálja magyarázni a közelmúltban a hagyományosan félperifériásnak tekintett országokban végbement változásokat.

Developmentalizmus, függőség és vilárendszer-elmélet: a félperiféria fogalmának genezise¹

A második világháború lezárultát követő három évtizedre széles körben úgy tekintenek, mint a globális kapitalizmus megszakítás nélküli gazdasági növekedésének és virágzásának időszakára, a hidegháborúhoz kapcsolódó konfrontációk veszélyei és a globális Dél viszontagságos dekolonizációs folyamata ellenére. E korszak két, egymással szemben álló nézetet szült azzal kapcsolatban, hogyan fest a globális kapitalizmus dinamikája a posztkoloniális Dél országaiban: míg a modernizációs elmélet az elmaradottságból a modernitásba vezető átalakulás történetét vezette elő, a függőségelmélet a polarizációs történetet írta le, amelyben

a centrum fejlődése a periféria alulfejlettségén alapul, és azt állandósítja. A két elmélet közti nyilvánvaló szakadék ellenére mindkettő alapvetően hasonlóan értelmezi a fejlődés fogalmát – nevezetesen gazdasági növekedésként, iparosodásként és urbanizációként, amely végül a legfejlettebb ipari államok által megtestesített társadalmi formában kulminálódik. További fontos egyetértési pont volt, hogy az állam – azaz az adott ország kormányzására felhatalmazott formális intézmény – mindkét elmélet szerint központi szerepet játszik ebben a fejlődésben.

A két iskola abban különbözik egymástól, hogy eltérően elemzik a kapitalizmus dinamikáját, és ebből az elemzésből eltérő gazdaságpolitikai javaslatokat eredeztetnek. A modernizációs elmélet – amelynek legjelesebb képviselője W. W. Rostow (1960, 1984) – az Adam Smith-féle tradíció és a klasszikus politikai gazdaságtan követője volt, és a „tradicionális” gazdaságokban uralkodó sajátos viszonyokra koncentrált. A modernizációs elmélet szerint a dinamikus gazdasági fejlődés bizonyos erre alkalmas intézmények kiépítése, valamint a nacionalizmus pozitív energiáinak kiaknázása révén szabadítható el – az eredmény a magas beruházási szintre alapozott fenntartható gazdasági növekedés lesz. Az irányzathoz tartozó szerzők legnagyobb része elismerte az állam pozitív szerepét, csakúgy, mint a magánszektor fontosságát, beleértve a külföldi versennyel szemben a kezdeti fázisokban alkalmazott protekcionista intézkedéseket is. Szorgalmazták továbbá az állami fejlesztési segítyeket is, mint értékes további stimulust.

A függőségelmélet – amelynek talán legekleatásabb kifejtését A. G. Frank (1967) adta – ezzel szemben a kapitalizmust mindenekelőtt olyan globális rendszernek ábrázolta, amely inherens módon polarizációt eredményez a gazdag és szegény országok között. Az alulfejlett országok halmozódó hátrányokkal szembesülnek, amikor megkísérik átalakítani saját viszonyaikat, mivel függő integrációjuk a globális kapitalizmusba idővel olyan – politikailag erős – hazai érdekcsoportokat teremt, amelyek a fejlett tőkés hatalmakhoz kötődnek, és így közömbössé válik számukra a saját erőből történő iparosítás.

A világháborút követő kiugró ütemű növekedésnek az 1970-es évekre bekövetkező kifulladását követően mindkét paradigmának erőfeszítéseket kellett tennie annak érdekében, hogy igazodjon az új trendekhez és problémákhoz. Az Afrikában és Latin-Amerikában „elvesztegetett” 80-as évek magyarázatakor a modernizációs elmélet hívei a „nekirugaszkodás”⁷² elmaradását a kormányzati korrupcióval, a restriktív tulajdonjogi szabályozással és a gyenge oktatási rendszerrel magyarázták. Másrészt az újonnan iparosodott országok – mindenekelőtt a kelet-ázsiai országok – relatív sikerei kapcsán a függőségelmélet hívei a kedvező erőforrás-elátottságot, a gazdaságpolitikai innovációkat (földreform és szelektív protekcionizmus) vagy a nyugati hatalmak biztonságpolitikai megfontolások vezérelte nagyvonalú pénzügyi segítségét hozták fel magyarázatképpen. Ugyanakkor az iparosodásra és az urbanizációra való fókuszálást (ami

a tradicionális függőségelmélet jellemzője volt) aláásta az a tény, hogy a globális gazdasági dinamizmust egyre inkább a szolgáltatási szektor eredményezte, illetve hogy a mezőgazdaság is – mint az élelmiszerbiztonság és az exportbevételek forrása – kulcsfontosságú maradt.

Ez volt az a kontextus, amelyben a VRE felbukkant és ismertté vált az 1970-es években. Ez az elmélet a globális kapitalizmus kifinomultabb „történeti szociológiájával” szolgált, amely célul tűzte ki, hogy számba vegye a rendszer mint egész (világrendszer), illetőleg az egyes országok egyedi tapasztalatai közötti komplex viszonyrendszert.³ A VRE a francia *Annales* iskolától eltanulta, hogy különös gondot fordítson a hosszú távú gazdasági, társadalmi és politikátörténeti folyamatok ábrázolására. Ezenkívül az elmélet világos – habár kritikus – kapcsolatot teremtett olyan régi marxista témákkal, mint a kapitalizmus elmélete és története, beleértve a tőkés termelési mód természetével és eredetével, a kapitalizmus és más termelési módok kapcsolatával, a kapitalizmus korszakolásával, gazdasági dinamikájával és a nemzetközi kapcsolatokra gyakorolt hatásával összefüggő vitákat is. A VRE hegemonikus hatalmakra és azok globális dinamikát formáló szerepére fókuszálása hatásos válasz volt azokra a kritikákra, amelyek szerint a függőségelmélet a „strukturalista” determinizmus felé hajlik. Eközben a VRE-teoretikusok azon hajlandóságát, hogy kiterjedten használják a standard statisztikai adatállományokat, előrelépésként értékelték a számtalan, retorikus polémiára szorítkozó marxista írással összevetve. A történelemnek és a kultúrákutatásnak a társadalomtudományok többi ágával való ötvözése valódi tudományos innovációkat tett lehetővé, noha ezen innovációk elterjedését komolyan akadályozta a tudományágak növekvő kölcsönös izolációja az akadémiai szférában.

A *centrum* és *periféria* relációs fogalmi központi jelentőségűek a globális kapitalizmus VRE-típusú elemzésében, és e fogalmakat hasonlóan alkalmazzák, mint a függőségelméletben. A fő különbség az, hogy a VRE a világrendszer egészére koncentrál, nem pedig az alulfejlett országokra. A *félperiféria* fogalma eredetileg pusztán azon empirikus megfigyelés folyományaként született, hogy vannak országok, amelyek a szokásos mércék (mint az egy főre jutó GDP) alapján a fejlett centrum és az alulfejlett periféria közé esnek.⁴ Ám utólag e fogalom komoly analitikus jelentőségre tett szert a centrum-periféria viszonylatok dinamikájának vizsgálatában. Kezdjük mindjárt azzal, hogy az országok e köztés sávjának tartós létezése – tehát olyan országoké, amelyek sem a centrumhoz, sem pedig a perifériához nem tartoznak – önmagában kérdésessé tette azt a központi állítást, hogy a világrendszerben erősen polarizáló erők működnek. Miért nem vonódnak be a köztés országok idővel a centrumba, vagy miért nem lökődnek ki a perifériára?

Általánosan nézve, a késő 80-as évekre a függőségelméleti paradigma hívei által alkalmazott analitikus igazolások alól – amelyek révén a viszonylag sikeres újonnan iparosodott országok létezését igyekeztek saját

paradigmájuk keretében megmagyarázni – kezdett kicsúszni a talaj. A Kína és az USA közti enyhülés előre haladtával, illetőleg a szovjet blokk egyre világosabban megmutatkozó hanyatlásával az amerikai gazdasági segítség, mint a növekedés forrása, már kevésbé volt releváns; a tajvani és dél-koreai földreformok is egyre inkább a régmúlt birodalmába tartoztak. A fejlesztő állam koncepciója (Amsden, 1989; Wade, 1990) nyílt kihívást jelentett azon elgondolással szemben, amely szerint a perifériába tartozó országok az alulfejlettség örökös csapdájában rekedtek. E koncepció keretében számba vették a szóban forgó országok gazdasági, társadalmi és politikai berendezkedésében rejlő belső forrásokat, amelyek valóságos felzárkózást tettek lehetővé. Ugyanakkor Latin-Amerikában mind az autoriter, mind pedig a demokratikus rezsimek elfordultak a „vertikális” importhelyettesítéssel és az állami szektorba való beruházással fémjelzett fejlesztési politikáktól, és helyette az exportvezérelt növekedés, a privatizáció és a regionális integráció politikáját választották. Habár e gazdaságpolitikai változásokat nagymértékben a centrubeli hitelezők és a Bretton Woods-i pénzügyi intézmények kényszerítették ki, e politikákat jelentős hazai erők is támogatták, beleértve a helyi tőkésosztályt és a szakszervezeteket is; a változások gyakorta a demokratizálódási folyamatokhoz kapcsolódtak. Végül, az újonnan iparosodott országok vállalatai maguk is egyre nagyobb mértékben helyeztek ki működőtöket más országokba – s ez kérdésessé tette azt a feltevést, hogy a centrum országok vállalatai öröklött versenyelőnnyel rendelkezének. Röviden, sürgetően szükségessé vált a VRE újrafelüllesztése vagy kiterjesztése oly módon, hogy képes legyen a fejlődési pályák újonnan megfigyelhető sokféleségének plauzibilis magyarázatára. A félperiféria fogalma alkalmas kiindulópontnak tűnt ehhez.

A félperiféria, mint magyarázó fogalom

A *Rewiev*-ban megjelent nagy jelentőségű cikküket G. Arrighi és J. Drangel (1986) azzal kezdik, hogy megállapítják,

[...] jelentős számban léteznek olyan államok, amelyek szemlátómást állandósultan köztes pozíciót foglalnak el az „érettség” és „elmaradottság” között, ahogy a modernizáció teoretikusai mondanák, vagy a „centrum” és „periféria” között, ahogy a függőségelmélet hívei fogalmaznának.⁵

A szerzőpáros egyebek mellett Cardoso és Faletto „függő fejlődés”-konceptiójára hivatkozik a téma tárgyalásakor, de úgy vélik, hogy habár e fogalom hozzásegíthet bizonyos latin-amerikai országok történetének jobb megértéséhez, nem kellőképpen általános. Helyette Wallerstein (1979) javaslatát tekintik kiindulópontnak, amely szerint a félperifériás

államok jól elkülöníthető köztes csoportot alkotnak, amennyiben egyaránt megfigyelhető bennük a szokásosan a centrumországokhoz és a periféria országaihoz társított gazdasági tevékenység – ez utóbbi megkülönböztetést a teljes előállítási folyamat során képződő összes többletben való részesedés alapján definiálják. Arrighi és Drangel szorgalmazza annak a vizsgálatát, hogy valóban létezik-e egy ilyen köztes csoport, strukturálisan azonosítható-e, illetve hogy „az elmúlt 45 év során [...] többé-kevésbé állandó maradt-e” összetételét tekintve (Arrighi és Drangel, 1986, 13.).

Miután megállapítják, hogy a félperiféria empirikus azonosítása problematikusnak bizonyult, a szerzőpáros megkísérli a kategória elméleti specifikációját. Először úgy érvelnek, hogy a fogalmat csakis „a világméretű munkamegosztásban elfoglalt pozíció, és sohasem az államközi rendszerben elfoglalt pozíció vonatkozásában kellene használni” (uo. 15.). Másodsor, kijelentik, hogy az „árulánc” fogalmát a termelési lánc különböző térbeli pontjai közti elosztásának vizsgálatához kell használni. A tevékenységek akkor minősülnek centrumjellegű tevékenységnek, ha azok a földrajzi területek, ahol az adott tevékenység végbemegy, képesek „elsajátítani a világméretű munkamegosztásból fakadó előnyök legnagyobb részét, ha nem is az egészet” (uo. 17.), és akkor perifériajellegűek, ha javadalmazásuk csak minimálisan nő a világméretű munkamegosztáson kívül eső tevékenységek javadalmazása fölé. A javadalmaknak ezt az egyenlőtlen elosztási rendszerét lényegében a piaci struktúra mechanizmusa állandósítja. A centrumjellegű tevékenységekre szakosodott vállalatok és területek piaci hatalma a fejlettebb technológián és irányítási rendszeren, illetőleg a pénzforrásokhoz való jobb hozzájutáson alapul, míg a perifériajellegű tevékenységek csupán az olcsó földterületre és szakképzetlen munkaerőre, valamint erős árversenynek kitett piacokra hagyatkozhatnak. A centrumjellegű tevékenységek köre időben változik, ahogy a teremtő rombolás schumpeteri folyamata új és új dinamikus szektorokat dob a felszínre. E folyamatok a szerzőpáros szerint nem csupán időben, hanem térben is koncentrálnak, a „centrumtőke” *locusait* létrehozva, ahol ezek a centrumtevékenységek kölcsönösen előnyös externáliákat, „centrumzónát” generálnak (uo. 21.).

Ily módon specifikálva a centrum és periféria egymáshoz kapcsolt fogalmait, Arrighi és Drangel előáll a félperifériának a világgazdaságban betöltött strukturális szerepére vonatkozó központi állítással: a félperifériás államok területén elegendő centrumjellegű tevékenység folyik ahhoz, hogy azok olyan mennyiségű bevételt generáljanak, amely képes blokkolni a periferizáció irányába ható erőket, de ugyanakkor számos alacsony bevétellel járó, perifériajellegű tevékenységet is magukban foglalnak ahhoz, hogy az ellehetetlenítse a centrumhoz való felzárkózásukat (uo. 27.). A lényeg az, hogy a félperifériás államok, ha szeretnék növelni részesedésüket a globális centrumjellegű tevékenységekben, ezt kétféleképpen tehetik: vagy arra használják bevételeiket, hogy megvédjék hazai centrumtevékenységeiket a globális versennyel szemben – ebben

az esetben elszigetelik centrumtevékenységekhez kapcsolt vállalataikat az innováció világméretű áramától, amelyre viszont feltétlenül szükség van e tevékenységek centrumjellegének megőrzéséhez –, vagy pedig költségcsökkentéssel növelik versenyképességüket a centrumtevékenységek területén, ám ekkor azt fogják tapasztalni, hogy más államok követik a példát, és az intenzívebbé váló verseny miatt e tevékenységek visszacsúsznak a periférijellegű státuszba (uo.). A végeredmény egy olyan országcsoport, amely tartósan beleragad köztes helyzetébe – a félperifériába.

A statisztikai adatok alapos vizsgálata után, amely azt sugallja, hogy valóban figyelemre méltó módon kevés mozgás történt a szóban forgó időszakban a centrum, a félperiféria és a periféria halmazai között, Arrighi és Drangel úgy véli, hogy az iparosodás főleg azért nem volt képes megváltoztatni a félperifériába tartozó országokat, mert az ipari tevékenységek egyre periférikusabb jellegűvé válnak. A vertikálisan integrált transznacionális társaságok felemelkedésével a centrumban megmarad ugyan minden ágazat, de az ágazatokon belül csak azok a tevékenységek, amelyek magukban foglalnak „stratégiai döntéshozatalt, kontrollt, valamint igazgatást, kutatás-fejlesztést”, vagyis „szellemi tevékenységeket” (uo. 57.).

Amint azt következtetésük világossá teszi, Arrighi és Drangel körültekintően jár el mind az érvelés, mind pedig az azt alátámasztó adatok vonatkozásában – csupán annyit állítanak, hogy egy értékes kutatási programot azonosítottak. A Martin szerkesztésében megjelent 1990-es kötetben helyet kapott esszék között Arrighi érvelésének az újrafogalmazása is megtalálható, egy cipőipart vizsgáló szektortanulmánnyal, valamint Chiléről, Dél-Koreáról, Argentínáról, Írországról, Kanadáról, Izraelről, Malajziáról, Nigériáról és Dél-Afrikáról szóló országtanulmányokkal egyetemben. Ez utóbbiak közül csak Smith és Lee Dél-Koreát elemző és Korzeniewicz Argentínát vizsgáló cikke foglalkozik nyíltan a félperiféria fejlődési kilátásainak kulcskérdésével.

Smith és Lee (1990, 80.) szerint a VRE három specifikus tézise a következő: (1) a három elkülönült országhalmaz létezése; (2) annak a lehetséges volta, hogy egy ország változtasson a világrendszeren belüli pozícióján a függő fejlődés révén; (3) „az a munkahipotézis, hogy a nemzetközi rendszerben hasonló szerepet játszó országok [...] a fejlődés hasonló mintázatait és mechanizmusait produkálhatják”. Míg az első és a harmadik állítás összhangban áll Arrighi és Drangel véleményével, a második egyértelműen nem. Mégis, a félperiféria és a függő fejlődés fogalmainak összemosása a központi vonása Gereffi és Evans (1981) Mexikót és Braziliát összehasonlító tanulmányának. Ez az összemosás újabb Wilkinél is felbukkant (Wilkin, 2008, 97.):

A világrendszer-szemlélet számít a rendszeren belüli elmozdulásokra. A centrum tagjainak összetétele idővel változik, és a

félperifériához tartozó legnagyobb országokban, mint Kína, India és talán Brazília, erőforrásaikra és/vagy regionális dominanciájukra való tekintettel lehet potenciál arra, hogy besoroljanak a centrum országai közé.

Argentínát illetően viszont Korzeniewicz (1990), Arrighihez hasonlóan, explicit módon úgy érvel, hogy a két fogalom közt elméletileg különbséget kell tenni. A függő fejlődés fogalma latin-amerikai tapasztalatokon alapul, és a külföldi tőke szerepét, illetve annak a helyi tőkével és az állammal való kirekesztő jellegű szövetségét hangsúlyozza – ebből kifolyólag a fogalom nem alkalmazható Kelet-Ázsiára, ahol az iparosítás szemlátomást az erős államhoz, a külföldi tőke korlátozásához, valamint a jövedelem és a vagyon egyenlőbb elosztásához kapcsolódott. Korzeniewicz szerint míg a függő fejlődés fogalma egyszerre utal az adott ország világgazdaságban elfoglalt helyére és az ország politikai rezsimjének a természetére, addig a félperiféria fogalma „lehetővé teszi, hogy e két mozzanatot analitikusan külön kezeljük, hogy kölcsönös viszonyukat elméleti vizsgálat tárgyává tegyük” (1990, 113.).

Christopher Chase-Dunn a félperiféria fogalmát jóval ambiciózusabb módon alkalmazza.⁶ Az ő centrum-definíciója is gazdasági jellegű, azzal a különbséggel, hogy a centrumjellegű tevékenységeket mint „tőkeintenzív” tevékenységeket definiálja (1990, 3.), és nem az értékláncban generált többletből való részesedést tekinti mérvadónak. A félperifériás területek két típusát különbözteti meg: az egyik típus a centrum- és perifériajellegű tevékenységek keveredésével jellemezhető, a másik pedig „a közepesen tőkeigényes termelés dominanciájával”. Chase-Dunn számára azonban kezdetől a politikai cselekvő problémája a központi kérdés, nevezetesen:

Az a gondolat, hogy a centrum/periféria hierarchia összhangban van a centrum (és néha a periféria) osztályviszonyaival, másfelől viszont a félperiférián zajló osztályharc nem annyira lefojtott, és így leginkább a félperiférián van esély olyan transzformatív társadalmi mozgalmak kialakulására és sikerére, amelyek komoly kihívást intéznek a kapitalizmus logikájával szemben.

Legáltalánosabban nézve, a félperiféria körülményei azért kedveznek az ilyesfajta politikai változásoknak, mert a félperiféria strukturális elhelyezkedése lehetővé teszi a felfelé vagy lefelé való elmozdulást, míg a centrum és a periféria helyzete rögzült, a köztük lévő hierarchikus viszonyrendszer miatt. A tőkés érdekek a félperiférián megoszlának azok között akik – a perifériajellegű tevékenységek feletti kontrolljuk alapzatán – szövetséget keresnek a centrumhatalmakkal (ld. a Baran (1957) által emlegetett *kompřádor* burzsoáziát), és azok között, akik saját centrumjellegű tevékenységük kiterjesztésére törekcsenek. Az állam válik a fejlődés

domináns szereplőjévé. Ha a komprádor elem hatalma nagyobb, akkor az ország politikai rendszere a jobboldali katonai rezsim felé tendál, míg az önerőre alapozott fejlődést favorizáló tőkés elemek baloldalibb rezsimet támogatnak (Chase-Dunn, 1990, 5.). A szegény perifériás országokkal ellentétben a félperiféria országainak megvannak a szükséges forrásai ahhoz, hogy megvédjék magukat a centrum országokkal szemben, ha azok megpróbálják elállni felemelkedésük útját.

Chase-Dunn szerint az osztályharc a nemzetállamok keretei közé szorul, és ez „újratermeli a centrum/periféria munkamegosztást, osztályszövetségek létrehozásával, amely politikailag stabilizálja a globális termelési módot” (uo. 6.). A tőkés világrendszerben a kizsákmányolásnak két dimenziója van: a tőke és munka viszonylatában, illetőleg a centrum és periféria viszonylatában. A perifériát a centrumtőke és a centrummunka egymással szövetségben zsákmányolja ki, míg a centrummal szembeni ellenállás hasonló osztályszövetséget hozhat létre a periférián. Mivel a félperifériába tartozó országokat két irányba húzzák, nincs stabil bázisa egy hasonló osztályszövetségnek, és így a centrummal való kollaborációnak, avagy a centrum felé intézett kihívás közötti döntésnek általában osztálykaraktere lesz; különösen az „első típusú” félperiféria országaiban (ahol a centrum- és periférijellegű tevékenységek keveredése figyelhető meg). Röviden, Chase-Dunn „strukturális világrendszer-elméletében” a félperiféria a „gyenge láncszem” (uo. 25.). A kollaboráns centrum-munkások a félperifériás országok munkásosztályának kisebbik részét teszik ki, és a munkásosztálynak valódi előnyei származhatnak az autonóm fejlődési pályából, amely kihívást intéz a kapitalizmussal szemben – habár „a szocialista átalakulás már problematikusabb ügy” (uo. 27.).

Chase-Dunn műve jelentősen kiszélesíti a félperiféria fogalmát Arrighi és Drangel eredeti, tisztán gazdasági érveléséhez képest. Ez lehetővé teszi számára olyan formulák kidolgozását, amelyek jól láthatóan hasonlítanak a progresszív fejlődéselmélet más paradigmatis fogalmaihoz, mint a fejlesztő állam és a szubimperializmus. Ám e két nagyon különböző megközelítés – egyfelől Arrighi és Drangel, illetve Korzeniewicz szűken gazdasági felfogása, másfelől a Chase-Dunnra, Gereffire és Evansre, illetve a Smith–Lee szerzőpárosra jellemző, politikai cselekvőket középpontba állító megközelítés – létezése kulcsfontosságú elméleti kérdéseket vet fel a globális kapitalizmus politikai gazdaságtanának adekvát kritikáját illetően.

A globális kapitalizmus egy másfajta értelmezése

A félperiféria mindkét koncepciójának közös jellemzője – Korzeniewicz terminusával élve – a gazdaság és a politika közötti „analitikus különbségtétel”. Ez a különbségtétel szükségképpen hatással van arra, hogyan változik a kapitalizmus időben és térben, és milyen társadalmi erők formálják

a jelenkorban előttünk álló veszélyeket és lehetőségeket. E különbségtétel folyamán két különböző konceptuális keretet alkothatunk, amelyek analitikusan függetlenek egymástól, még ha Poulantzas (1973) javaslatát követve e függetlenséget mint az állam relatív autonómiáját jellemezzük is. A két gondolkodási kereten belül kifejlesztett gondolatmenetek permanensen részleges jelleget öltenek; „közgazdaságtanná” és „politikatudományá” válnak. Tudjuk, hogy elemzésünk egy pontján kombinálnunk kell a kettőt – például amikor megpróbáljuk megérteni, miért egy bizonyos gazdaságpolitikát alkalmaztak egy adott országban –, de azt fogjuk találni, hogy e kombinálás helyes módjának az elméleti meghatározásánál komoly nehézségeink támadnak. Míg a kellő mennyiségű „konkrét” adatok empirikus tanulmányokban való összegyűjtése egy ilyen meghatározás alapfeltételét képezi, szükségünk lenne egy integrált eszköztárra: röviden, olyan integrált gondolati elemzési keretre volna szükségünk, amely közös elméletet és módszert alkalmaz.

E vonatkozásban a félperiféria fogalma szilárdan beágyazódott a világrendszer-megközelítésbe, és ez utóbbi a maga részéről a *piacgazdaság bírálatán alapuló* huszadik századi marxista politikai gazdaságtani paradigmával operál. E megközelítés summázatát Baran és Sweezy: *Monopoly Capital* (1966), Mandel: *Marxist Economic Theory* (1968) című művei, valamint a szovjet közgazdászok „állammonopolista kapitalizmus”-elmélete adja – valamennyi Hilferding, Lenin, Buharin és Preobrazsenszkij klasszikus műveire alapoz. E munkák közös jellemzője az unilineáris fejlődésmodell, amelyben a szabadversenyos kapitalizmust a monopolkapitalizmus követi, ez utóbbi pedig növekvő mértékben a gazdasági életbe való állami beavatkozást szüli. E folyamat elkerülhetetlen következményeképp a normális gazdasági ciklusokat egyre intenzívebb politikai konfliktusok kísérik, melyek a proletariátust abba az irányba taszítják, hogy megszervezze az államhatalom megragadását. Ez röviden a huszadik századi marxista politikai gazdaságtan (a továbbiakban: MPG) alapvető gondolatmenete.

Nem állítom, hogy a VRE teljes egészében a kapitalizmus felemelkedésének és hanyatlásának ezt a forgatókönyvét követi. Valójában az iskola sokkal inkább fókuszál a hegemónikus hatalmak azonosítására, azok felemelkedésére és hanyatlására, és kevésbé a kapitalizmusnak mint olyanak a várható jövőbeni fejlődési útjára. De a VRE igenis elfogadja az MPG által javasolt analitikus megkülönböztetést gazdaság és politika között, és különösen annak jellemzését az osztályhatalomról, mint amely a piaci hatalmon nyugszik. E két feltevés alakítja a globális kapitalizmusról mint olyan rendszerről alkotott felfogásukat, amelynek keretében a centrum kizsákmányolja a perifériát, *csakúgy*, ahogyan a tőke kizsákmányolja a munkát. Felfogásuk szerint a „gazdaság” központi strukturális jellemzője a munka *társadalmi* megosztása, nem pedig a munka gyáron belüli megosztása, hogy Marx körültekintő megkülönböztetését alkalmazzuk (Marx: *A tőke*, I. 12. fejezet, 4. szakasz). A társadalmi munkamegosztás

minden társadalomban megtalálható, még a legkezdetlegesebben is, és így nem tartozik azon sajátosságok közé, amelyek a kapitalizmust mint specifikus társadalmi módot jellemzik. Az elkülönült politikatudomány az államra összpontosít, amely kívül áll a munka társadalmi megosztásán, és elvben képes arra, hogy a munkamegosztást különbözőképpen formálja. Hogy pontosan milyenre, az a különféle gazdasági érdekektől függ, amelyek harcban állnak egymással a politikai képviselő formáin keresztül az állam feletti uralomért.

Globális szinten létezik a munka társadalmi megosztása a képződött többletből nagy arányban részesedő (vagy Chase-Dunn verziójában tőkeintenzív) tevékenységek és az alacsony részesedésű (munkaintenzív) tevékenységek között; ebből következik a globális erőforrások eloszlásának öngerjesztő polarizációja. A világ sok államra osztottsága révén ez a polarizáció geopolitikai formát ölt, mivel azok az államok, amelyekben (mindegy, milyen okból) a centrumjellegű tevékenységek nagyobb hányada zajlik, nem csupán a fogyasztás és vagyon magasabb szintjeit realizálják, de nagyobb hatalmuk révén biztosítani tudják, hogy magas részesedésük fennmaradjon, vagy éppenséggel tovább növekedjen. Ahogy a vállalkozások óriási transznacionális társaságokká válnak, együttműködnek „saját” államukkal, hogy úgy alakítsák a kereskedelmi, befektetési és pénzügyi játékszabályokat, hogy azok megerősítsék e polarizációs tendenciát. A folyamat legfőbb mozgatói: a gazdasági monopólium és az államhatalom.

A (globális) kapitalizmus MPG-típusú elemzése az elmúlt 50 év fejleményeinek a fényében komolyan megkérdőjeleződött. Nem csak a kihívás tűnt el, amit a Szovjetunió és a Kínai Népköztársaság szegezett szembe a kapitalizmussal, de a piacok feletti monopolista kontrollt is drámaian aláásta a nemzetközi kereskedelem és befektetés expanziója, valamint az antimonopolista jogalkotás hatékonysága. Az „oligopolista” piacok évtizedeken keresztül tartó stabilitása után 1970-től kezdve sok nagyhatalmú nemzeti vállalat eltűnt, vagy radikális átalakulásra kényszerült. Az állam „gazdasági” aktivitása (a kibocsátásban és a foglalkoztatásban való részesedés) már nem nő, a privatizáció és az univerzális szociális jogok korlátozása miatt. Az állami gazdaságpolitika a javak és szolgáltatások közvetlen nyújtása és a teljes foglalkoztatottság fenntartása helyett inkább arra törekszik, hogy „részegítsen” a magánszektor tevékenységére, valamint hogy biztosítsa a magánszektor ideológiai hegemóniáját. Nemzetközi szinten a leghatalmasabb államok ahelyett, hogy folytatták volna a vad birodalmi rivalizálást, amely két világháborúhoz vezetett a múltban, beteljesítették a „renegát” Kautsky prognózisát, és megtalálták a hatalommegosztás módját a gazdasági irányítás és a politikai képviselő globális intézményeinek életre hívásával, a neoliberális ideológiai monokultúra kívánalmai szerint strukturálva azt.

Néhány más fontos empirikus trendre is érdemes figyelni. Először is, az országokon belüli egyenlőtlenségek fokozódása – mind a

centrumországokban (Egyesült Királyság, USA), mind pedig a periférián (Kína) – összeegyeztethetőnek bizonyult a kapitalizmussal a legkülönbébb stabil politikai rezsim mellett. Másodszer, a centrumjellegűnek, illetőleg periférijellegűnek tekintett tevékenységek közti, analitikusan központi fontosságú különbségtétel immár nem áll párhuzamban az ágazatok és termékcsoportok szerinti társadalmi munkamegosztással. Ez egyre inkább a globális szereplővé váló nagyvállalatokon *belüli* munkamegosztáson alapul. Arrighi és Drangel tudomásul vette ezt, de a lehetséges következmények számbavétele nélkül. Különösen fontos a jelen vizsgálódás szempontjából, hogy a félperiféria országainak gazdasági fejlődése drámaian szétágazott az Arrighi és Drangel (1986) által vizsgált időszakot követően, olyannyira, hogy Arrighi legutolsó írásában (2007) Kínát úgy ábrázolja, mint amely a perifériából a félperiférián keresztül a centrum felé, ráadásul rövidesen a globális hegemonia felé mozog. A kérdés ezek után az, hogy a félperiféria fogalma segít-e ténylegesen megérteni ezeket a változásokat. Ha a félperiféria fogalmát megalapozó MPG megközelítése képtelennek bizonyult e változások előrejelzésére és magyarázatára, képesek lehetünk-e erre a politikai gazdaságtan marxi kritikájának rekonstruálásával, és vajon az így nyert elemzésnek része lesz-e a félperiféria újragondolt fogalma?

A rekonstrukciónak Marx relációs tőkefogalmával kell kezdődnie, amelyen belül a munkások és a tőkésék mint társadalmi erők megütköznek egymással sok különböző arénában, de legfőképpen a termelésben, az elosztásban, az államban és a társadalom egészében. A tőkés termelés az, ahol az értéket termelő módon fogyasztják el, és értéktöbbletet állítanak elő; ez az a „rejtett műhely”, amelyben a tőke az állam által erővel érvényesített tulajdonjog révén uralkodik. Az érték megőrzése, miközben az érték átalakul áruból pénzzé és viszont, hasonlóképpen a tulajdonjogoktól függ, és a piaci szabályozás mechanizmusaitól, amelyek az egyéni tőkésék jogait az osztály társadalmi hatalmának mint egésznek az újratermelésével kompatibilissé teszik. Ez magában foglalja annak a biztosítását is, hogy a munkások kizsákmányolása ne rombolja le munkaerőjüket, mint az értéktöbblet forrását, valamint a kulcsfontosságú áruk kínálata feletti magántulajdonosi jogok korlátozását is. A sok elkülönült állam létezése nem tartozik a kapitalizmus fundamentális jellemzői közé, csupán a prekapitalista formáktól örökölt jelenség, nem pedig a termelési mód immanens jellemzője. Ám az elkülönült államok létezése hatással van az államnak mint a tőke azon társadalmi formájának a szükségyszerű jellemzőjére, amely a társadalomtól való látszólagos szeparációban tételeződik, olyan hatalmi szerep birtokosaként, amelyet nélkülözhetetlenként, ideálisként és természetesként fogadnak el.

A sokállamos felállás valóságos létezését nyilvánvalóan tudomásul kell venni, ahogy igyekszünk komplexebb és konkrétabb analízist nyújtani, amely lehetővé teszi számunkra a adott időben, adott helyen létező adott kapitalizmusok vizsgálatát. *De semmiféle értelemben nem lehetséges az*

államok közti viszonyokat Chase-Dunn módjára, olyan kizsákmányolási viszonyként ábrázolni, mint ami analóg a munkaerő tőke általi kizsákmányolásával. A tőkés vállalatok – amelyek normálisan éppúgy működnek a kapitalizmus kezdeteitől országhatárokon átnyúlva, mint a határokon belül – azon territoriális államok széles körű szolgáltatásait keresik, amelyek területén működnek. Bizonyos körülmények között és bizonyos mértékig létezik egyfajta szövetség egy adott állam és olyan tőkék bizonyos köre között, amelyek szilárdan az illető államok területén gyökereznek, ami lehetővé teszi a versengő állam fogalmának az alkalmazását: e szövetség a VRE szempontjából központi jelentőségű. Másfelől azonban az államok kölcsönös támogatást is nyújtanak a többi ország területén honos tőkék számára, továbbá koordinálják a kereskedelem, pénzügyi áramlások és a valuta-cserearányok szabályozását is.

De amit az MPG és a VRE figyelmen kívül hagy, az az osztályharc jelentősége a termelés mint olyan szféráján belül. E paradigmák az osztályharcot a „politika” szférájára korlátozzák, nem észelve, hogy a politika mint elkülönült szféra, *maga is* a kapitalizmus létezésének egyik feltétele. A termelés technikai szféraként való értelmezésével szisztematikusan figyelmen kívül hagyják, hogy a társadalmi átalakulás lehetőségét milyen nagymértékben tartalmazzák, egyben korlátozzák a termelés rejtett műhelyén belüli viszonyok. A szocialisták a 20. század folyamán azért voltak mindvégig olyannyira képtelenek arra, hogy elveikből és értékeikből kiindulva megteremtsék a kapitalizmus reális alternatíváját, mert elfogadták azt a domináns értelmezést, mely szerint a politika és az állam a társadalom – mint az életfeltételek kollektív termelője – anyagi létezésétől elkülönülve és felette létezik.

Ehelyett a termelést helyezhetnénk analízisünk centrumába. A *szocializmusnak mint eszmének a meghatározó vonása nem a szabadság, vagy akár a szolidaritás, hanem az egyenlőség*. A termelők szabad társulása összeegyeztethetetlen nem csak a termelőeszközök magántulajdonlásával, hanem a *feltételeknek* azzal a groteszk egyenlőtlenségével is, amely a mai társadalmat jellemzi. Ezeket az egyenlőtlenségeket újra kell gondolni; követelménnyé kell tenni mindazon lehetőségek egyenlőségét, amelyek ahhoz szükségesek, hogy az egyén teljes mértékben részt vegyen „a dolgok igazgatásában” – mindenekelőtt az egyenlőséget az oktatáshoz való hozzáférésben.⁷ Egy ilyen megközelítés a figyelmünket azokra a változásokra irányítja, amelyek a termelésben és a munkafolyamatban (az anyagi folyamat értelmében, nem pedig a termelés pénzügyi vonatkozásaiban) az elmúlt évtizedekben végbementek. A termelés „rejtett műhelyének” belső szerveződési elvei sokkal rugalmasabbá váltak: a tőkés termelés immár nem annyira egy teljhatalmú menedzseri diktatúra irányítja, hanem egyre inkább a decentralizációs folyamat a meghatározó, így a termelés az alkalmazottak egyre szélesebb köreinek aktív együttműködését igényli a menedzseri döntésekben és döntéshozatalban. Ennek több oka van: a legnyilvánvalóbb impulzust a korábbiak

sokkal versengőbb piaci környezet jelenti, amely a globalizációnak és a kulturális különbségek ezt kísérő erodálódásának a következménye. De szerepet játszik az a felismerés is, hogy a versengő individualizmus tisztán anyagi jutalmazással párosulva figyelmen kívül hagyja az önmegvalósítás, a kreatív tevékenység és a társadalmi elismerés emberi szükségletét.

E nézőpontból a VRE és a MPG általánosságban félreértette az 1970-es évek óta a globális kapitalizmusban végbemenő változásokat. A VRE a következő hegemónista hatalom azonosítására koncentrált, anélkül, hogy felmérte volna azokat a tényezőket, amelyeket hagyományosan a hegemonia megszerzése és gyakorlása feltételeinek tekintenek, és amelyek többé nem állnak fenn. Az 1929-es és a 2008-as krach között az a legnagyobb különbség – amelyet mindenki azonnal észlelt –, hogy ez egy globális válság, amelyet koordinált globális válaszlépések oldhatnak meg; az autarchiába való visszavonulás, amely a globális irányítás szárnypróbálgató intézményeit elsöpörte a Nagy Válság idején, ma egyszerűen elképzelhetetlen. Hasonlóképp lehetetlen egy olyan új „nagyhatalom”, amely átvinné azt a szerepet, amelyet az USA játszott 1945 óta. A VRE nagy paradoxonja, hogy egy olyan elemzés, amely elvben a világtrendszerre összpontosít, odakötözi magát a módszertani nacionalizmushoz, amely ellentmond a mai globális kapitalizmus természetének.⁸

Ráadásul gazdaság és politika szétválasztásának kritikátlan elfogadása a VRE és az MPG részéről gyakorlatilag megfosztotta elemzéseiket attól, hogy bármiféle utat képesek legyenek javasolni a társadalomnak a tőke uralma alóli emancipációjához. Ami a munka világában történik, azt nem a radikális változás potenciális forrásaként tekintik, hanem olyasmi gyanánt, amit saját, örök érvényű, technikai jellegű racionalitása determinál.

Amennyiben a félperiféria fogalmát mint tényleges elméleti tartalommal bíró fogalmat tekintik, nem pedig mint az empirikus leíráshoz alkalmazható „kézre eső” terminust, akkor e fogalom – tekintettel arra, hogy a VRE-ben és az MPG-ben gyökerezik – ugyanezekről a hiányosságoktól szenved. Kétségtelen, hogy a globális kapitalizmus a vagyon és a hatalom szempontjából erősen hierarchikusnak mutatkozik, ha a gazdasági élet monetáris intézkedéseit territorálisan meghatározott államok mentén aggregáljuk. Az is kimutatható a világbank absztrakt statisztikai tábláiban, hogy az országok e hierarchiában fel- vagy lefelé mozognak, vagy tartják helyzetüket. De azok, akik Chase-Dunn módjára speciális szerepet igyekeztek tulajdonítani a félperifériának, mint amely képes lesz kihívást intézni a globális rend ellen, vagy fenyegetni az aktuális hegemonát, nem voltak képesek bármilyen egyértelmű strukturális azonosítót leszűrni a rendkívül divergens félperifériás tapasztalatokból. Az 1990-es években még lehetséges volt azonosítani azokat a félperifériás országokat, amelyek gyors iparosítás, gyakran exportorientált külföldi beruházások révén kiterjesztették a dolgozó osztályok létszámát és potenciális erejét:

Dél-Afrika, Dél-Korea, Brazília, Mexikó, talán még Kína is.⁹ Az utolsó tíz év megmutatta, hogy ezek „normális” tőkés társadalmakká váltak – számos ellentmondással küszködnek ugyan, de rendelkeznek ugyanazon robusztus strukturális jellemzőkkel, amelyek mindenütt újratermelik az osztályuralmat, és az azt kísérő egyenlőtlenségeket. Míg természetes, hogy a nemzeti szintű tapasztalatok sokféleségén túl igyekszünk közös vonásokat felfedezni, a mai globális kapitalizmus természete semmiféle specifikus saját szerepet nem ruház azokra az országokra, amelyek a statisztikai félperifériához tartoznak. A kritikai analízisnek ismét az osztályokra és az osztálykonfliktusra kell fókuszálnia figyelmét, és el kell szakadnia attól az illúziótól, hogy a centrum és a periféria közötti viszonyrendszer határozza meg a globális kapitalizmus alapdinamikáját.

Következtetések

E cikkben a félperiféria mint elméleti fogalom vizsgálatát tűztük ki célul. Következtetésünk, amely szerint *elméleti szempontból* a fogalom mára lényegében felesleges, kettős értelemben is feltételes. Egyrészt a körülmények radikálisan megváltozhatnak: ahogy kevesen jóstolták meg a neoliberais globalizáció felemelkedését az 1970-es években, úgy a mostani válság is lehetséges kimenetek széles skáláját nyújtja a globális világtrend vonatkozásában. Másodszor, az elméleti vizsgálat csupán az egyik fázisa e gondolatmenetnek: kritikánk javarészt ontológiai és episztemológiai természetű volt, és majd meglátjuk, képes lesz-e az általunk vázolt kritikai megközelítés jobban magyarázni a kapitalizmus valószínű fejleményeit az empirikusan azonosított félperiférián.

Hasonlóképpen, nem kérdés, hogy a félperiféria fogalma, ahogy azt a VRE kimunkálta az 1980-as években, hozzájárult a globális kapitalizmus változó természetével kapcsolatos viták gazdagságához. Az olyan fogalmak, mint a függő fejlődés, a szubimperializmus, a fejlesztő állam és később a versengő állam, szintén ebben az időszakban kerültek kimunkálásra. Mindezek a koncepciók ugyanazon elméleti és analitikus hagyományokból táplálkoztak, mint a VRE, és hasonló gyengeségekkel is rendelkeztek: mindenekelőtt azzal, ahogyan az osztályt és az államot a globális kapitalizmusban felfogták, és ahogyan az emancipatorikus potenciált a nemzetállamban mint olyanban (vagy annak valamilyen variánsában) vélték felfedezni, nem pedig a társadalomban.

Hivatkozások

Amsden, A. (1989): *Asia's Next Giant: South Korea and Late Industrialization*. Oxford, Oxford University Press.

Arrighi, G. (1990): „The developmentalist illusion: a reconceptualization of the semiperiphery”, in: Martin (1990), 11–42. old.

Arrighi, G. (2007): *Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-first Century*. London, Verso.

Arrighi, G. – Drangel, J. (1986): „The stratification of the world-economy: an exploration of the semiperipheral zone”, *Review* vol. X. no.1, Summer, 9–74. old.

Baran, P. A. (1957): *The Political Economy of Growth*. New York, Monthly Review Press.

Cardoso, F. H. – Faletto, E. (1979): *Dependency and Development in Latin America*. Berkeley, CA, U of California Press.

Chase-Dunn, C. (1989): *Global Formation: Structures of the World-Economy*. Oxford, Basil Blackwell.

Chase-Dunn, C. (1990): „Resistance to imperialism: semiperipheral actors”, *Review* vol. XIII. no.1, Winter, 1–32. old.

Chase-Dunn, C. – Hall, T. D. (1997): *Rise and Demise: Comparing World-Systems*. Boulder, CO, Westview Press.

Frank, A. G. (1967): *Capitalism and Underdevelopment in Latin America*. New York, Monthly Review Press.

Gereffi, G. – Evans, P. B. (1981): „Transnational corporations, dependent development and state policy in the semiperiphery: a comparison of Brazil and Mexico”, *Latin American Research Review* vol. 16. no.3, 31–64. old.

Gore, C. (1996): „Methodological nationalism and the misunderstanding of East Asian industrialisation”, *European Journal of Development Research* vol. 8. no.1, 77–122. old.

Kautsky, K. (1970): „Ultraimperialism”, *New Left Review* 59, Jan-Feb, 41–46. old. (Eredeti megjelenés 1914-ben.)

Korzeniewicz, R. P. (1990): „The limits to semiperipheral development: Argentina in the twentieth century”, in: Martin (1990), 97–122. old.

Marini, R. M. (1972): „Brazilian sub-imperialism”, *Monthly Review* vol. 23. no.9, 14–24. old.

Martin, W. G. (ed.) (1990): *Semiperipheral States in the World-Economy*. New York, Greenwood Press.

Meier, G. M. – Seers, D. (eds) (1984): *Pioneers in Development*. Washington, DC, World Bank.

Poulantzas, N. (1973): *Political Power and Social Classes*. London, Verso.

Preobrazhensky, E. (1973): *From New Economic Policy to Socialism: a Glance into the Future of Russia and Europe*. London, New Park Press.

Radice, H. (2008): „The developmental state under global neoliberalism”, *Third World Quarterly* vol. 29. no. 6, 1153–74. old.

Rostow, W. W. (1984): „Development: the political economy of the Marshallian long period”, in: Meier – Seers (1984), 229–261. old.

Rostow, W. W. (1960): *The Stages of Economic Growth: a Non-Communist Manifesto*. Cambridge, Cambridge University Press.

Smith, D. A. – Lee, S-H. (1990): „Limits on a semiperipheral success story? State dependent development and the prospects for South Korean democratization”, in: Martin (1990), 79–95. old.

Wade, R. (1990): *Governing the Market*. Princeton, NJ, Princeton University Press.

Wallerstein, I. (1979): *The Capitalist World-Economy*. Cambridge, Cambridge University Press.

Wilkin, P. (2008): „Global communication and political culture in the semiperiphery: the rise of the Globo corporation”, *Review of International Studies* vol. 34, Special Issue, 93–113. old.

¹ A fejlődéselmélet általánosabb áttekintéséhez lásd Racide (2008)-at, különösen 1164–8. old.

² Rostow elméletében a nekirugaszkodás (*take off*) a tradicionális társadalomból a modern társadalomba való átmenet döntő stádiuma. (*A ford.*)

³ A *Review* folyóirat 1977-ben indult, míg Wallerstein monumentális világregyszer-történetének első kötete 1974-ben jelent meg.

⁴ Az a tény, hogy egyes szerzők a félperiféria bizonyos országait „szubimperialista-ként” jellemzik, mutatja, hogy ezzel az erővel használhatnánk a „félcentrum” terminust is; ld. például: Marini (1972).

⁵ Érdemes megjegyezni, hogy a *Review*-cikk idején a köztes csoportba Argentínát, Chilét, Brazíliát és Mexikót sorolták Latin-Amerikából, valamint a legtöbb dél- és kelet-európai országot, a Szovjetunióval egyetemben. A kelet-ázsiai tigrisek ekkor még kívül voltak a látómezőn.

⁶ Ehelyütt Chase-Dunn-nak csak a félperifériával kapcsolatos munkásságát vizsgálom. Chase-Dunn és Hall (1997) különböző világregszerek összehasonlító vizsgálatára vállalkozik, beleértve a félperiféria szerepének összehasonlítását a különböző világregszereken belül.

⁷ Preobrazsenszkij volt egyike azon kevés marxistáknak, aki megértette az oktatáshoz való egyenlő hozzáférés fontosságát. (Lásd: *A NEP-től a szocializmusig*, angol nyelven: <http://www.marxists.org/archive/preobrazhensky/1921/fromnep/index.html>)

⁸ A metodológiai nacionalizmus alapos elemzéséhez lásd: Gore (1996).

⁹ Kelet-Közép-Európát is idesorolhatjuk – ez a régió speciális eset annyiban, hogy itt a globális integráció az iparosítást követően ment végbe.

(Fordította: Matheika Zoltán)